

بررسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)

دکتر فیروز مهجور*، میثم علیی^۲

^۱ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی (گرایش اسلامی)، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۲/۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۸/۱)

چکیده

مجموعه‌ی سپهسالار، شامل مسجد و مدرسه، دارای زنجیره‌ای از تزیینات هنر و معماری دوران قاجار، بویژه در زمینه‌ی کاشیکاری، نقاشی، کتیبه‌نگاری، گچ بری و هنرهای مرتبط با چوب و درودگری است. این مجموعه را حسین خان ملقب به سپهسالار (۱۲۴۱-۱۲۹۸ ه. ق) با استفاده از اموال شخصی خود و بکارگیری معماران و هنرمندان بنام و طراز اول زمان، احداث و وقف نمود. کتیبه‌های بکار رفته در مجموعه، همراه با کاشیکاری‌های رنگارنگ، علاوه بر پیام و محتوای مذهبی، اعتقادی و تاریخی، جلوه‌های درخشانی را نمایان می‌کند که توسط هنرمندان و خوشنویسان برجسته‌ای چون میرزا غلامرضا اصفهانی به انجام رسیده‌است. خط غالب در بنا، نستعلیق است که از آن به عنوان رایج‌ترین خط در دوره‌ی قاجار یاد می‌شود. البته از خطوط دیگری چون ثلث و کوفی معقلی نیز استفاده شده است. بنا، طی ادوار بعد نیز توسط استادکاران هر عصر، مورد مرمت و هنرنمایی قرار گرفته که از جمله آخرین آنها که نامشان نیز بر دیوارهای مجموعه ثبت گردیده، مرحوم حسین لرزاده است. این پژوهش به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای انجام گرفته‌است. البته اساس تحقیق را بررسی‌های میدانی تشکیل می‌دهد؛ به این صورت که از مجموعه به طور مکرر بازدید و قسمت‌های مختلف آن بویژه کتیبه‌ها عکس برداری شد و سپس اقدام به خواندن کتیبه‌ها گردید.

واژه‌های کلیدی

مسجد و مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)، معماری، کتیبه، خط نستعلیق.

مقدمه

حیاط مجموعه نگاشته شده است، دیگری مفصل که آن هم مهمور به مهر سپهسالار در کتابچه‌ای در کتابخانه‌ی مدرسه است و در آن موضوعاتی مانند وظایف تمامی طلبه‌ها، مدرسان، خدمه، وسایل وقفی، سهم هریک از افراد و نیز میزان و مکان موقوفات ذکر شده است (سحاب، ۱۳۲۹).

این مجموعه که شامل بخش‌های ۱- نمای خارجی بنا ۲-

مسجد - مدرسه‌ی شهید مطهری (سپهسالار)، از آثار زیبا و عظیم معماری عصر قاجار در تهران است (تصویر ۱) که احداث آن را میرزا حسین خان سپهسالار، صدراعظم وقت ناصرالدین - شاه در سال ۱۲۹۶ ه.ق. آغاز نمود (ذاکرزاده، ۱۳۷۳) و بعد از مرگ وی، برادرش، یحیی خان مشیرالدوله کار را ادامه داد (مصطفوی، ۱۳۷۵) تا در نهایت در سال ۱۳۰۲ ه.ق به پایان رسید. این مجموعه

تصویر ۱- ورودی اصلی مسجد- مدرسه شهید مطهری (سپهسالار).

سردرهای ورودی دوگانه ۳- هشتی‌های دوگانه ۴- راهروهای سه‌گانه ۵- صحن ۶- ایوان‌های چهارگانه اصلی ۷- گنبد ۸- گنبدخانه (شبستان تابستانی) ۹- مسجد چهلستون (شبستان زمستانی) ۱۰- مناره‌های هشتگانه و برج ساعت ۱۱- حجره‌ها ۱۲- مدرسه‌های سه‌گانه ۱۳- بالکن‌های ششگانه ۱۴- بنای چهل‌شیر ۱۵- حیاط تولیت ۱۶- کتابخانه و بخش اداری ۱۷- قسمت‌های دیگر، مشتمل بر وضوخانه، آشپزخانه، سالن غذاخوری و تأسیسات می‌باشد، یکی از شاهکارهای درخشان فضا سازی در معماری ایرانی است که سه عامل نقش، نور و رنگ همراه با کتیبه‌نگاری و نیز استفاده از مصالح مناسب در آن اعجاز کرده است (رئیس‌زاده، ۱۳۸۰، ۳۹۶).

از طرف شمال به کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، از سمت جنوب و شرق به خیابان سید رضی و از غرب به خیابان مصطفی خمینی محدود می‌گردد. میدان بهارستان نیز در ضلع شمال غرب آن قرار دارد. مجموعه به صورت چهارایوانی بنا شده که نقشه رایج در معماری دوره‌ی اسلامی پویژه در ایران است.

در دوره‌ی قاجار، عمدتاً در بناها از نستعلیق، کوفی و خط برجسته (لایه چینی) به عنوان کتیبه استفاده می‌شده است (قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴) که نمونه‌ی برجسته‌ی آن در مجموعه‌ی سپهسالار به خط نستعلیق میرزا غلامرضا اصفهانی دیده می‌شود. مجموعه دارای دو وقفنامه است: یکی مختصر که بر روی کتیبه‌ای دورتادور

کتیبه‌های مجموعه‌ی شهید مطهری (سپهسالار)

و تاریخ اتمام آن، به صورت افقی بین تاق‌نماهای طبقه‌ی اول و دوم و نیز بالای طبقه‌ی دوم. در اینجا برخلاف شیوه‌ی معمول در بسیاری از آثار سده‌های قبل، از کتیبه‌های نستعلیق به جای خطوط ثلث و کوفی استفاده شده است.

متن کتیبه‌ی بالا

* «در عهد دولت معدلت همایون و بوقت سلطنت دوران عدلت روز افزون شاهنشاه کامکار دین‌پرور و شهریار تاجدار معدلت گستر مایه‌ی امن و امان و مستغاث مظلومان...» (تصویر ۲).

کتیبه‌های مجموعه‌ی شهید مطهری (سپهسالار) در چند بخش به شرح زیر، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

الف) کتیبه‌های سردر ورودی غربی:

دو کتیبه، به خط نستعلیق سفید بر روی کاشی لاجوردی از میرزا غلامرضا اصفهانی، متضمن شرح اهتمام و انجام بنا و نام متصدی

متن کتیبه‌ی پایین

* «اجل ارفع اشرف امجد مشیر الدوله یحیی خان وزیر عدلیه اعظم اهتمام مقرب اخاقان احمد علی خان سرتیپ کارفرمای مسجد فی سنه اثنین و ثلث مائه و الالف (۱۳۰۲) العبد الحقیر الفقیر المذنب غلامرضا» (تصویر ۳).

سایر کتیبه‌های سردر غربی

کتیبه‌ای به خط نستعلیق در مورد احمد علیخان سرتیپ.

* کتیبه‌ای به خط نستعلیق مبنی بر: «عمل استاد مهدی و استاد محمد صادق کاشانی» (تصویر ۳).

* کتیبه‌ای به خط ثلث مبنی بر: «ادخلوها بسلام آمنین» (سوره - ی حجر: ۴۶).

* «سوره ی نصر» به خط نستعلیق و به قلم میرزا غلامرضا (تصویر ۴).

* حدیثی از پیامبر (ص) مبنی بر: «انا مدینه العلم و علی بابها» به

خط نستعلیق (تصویر ۴).

* قاب کتیبه‌ی کوفی به رنگ سفید برزمینه‌ی کاشی لاجوردی شامل عبارت «و لذكر الله اكبر» (تصویر ۵).

* دو قاب کتیبه‌ی کوفی به رنگ سفید برزمینه‌ی کاشی لاجوردی، مشتمل بر شعار وزارت معارف وقت، یعنی شعر فارسی "توانا بود هر که دانا بود * بدانش دل پیر برنا بود" در دو طرف ورودی غربی (تصویر ۶).

* کتیبه‌ای از عمادالکتاب که مبین تغییر نام مجموعه به مقر دانشکده‌ی معقول و منقول در زمان رضاخان است.

* بخش‌هایی از آیه‌ی ۵۵ سوره‌ی نور به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی شامل: «وعد الله الذین امنوا منکم و عملوا الصالحات من بعد خوفهم امنا».

* کتیبه‌ای بر بالای گلدسته‌های این بخش، به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی، شامل آیه‌ی ۵۶ سوره‌ی احزاب به این شرح: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا».

تصویر ۲ - بخشی از کتیبه‌ی سردر غربی.

تصویر ۳ - کتیبه‌های سردر ورودی غربی و نام کاشیکاران.

تصویر ۴ - کتیبه‌های دیگری از سردر غربی شامل سوره نصر و حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» از پیامبر (ص).

تصویر ۵ - دیگر کتیبه‌های سردر غربی شامل «و لذكر الله اكبر» و «یا الله ...» به خط کوفی.

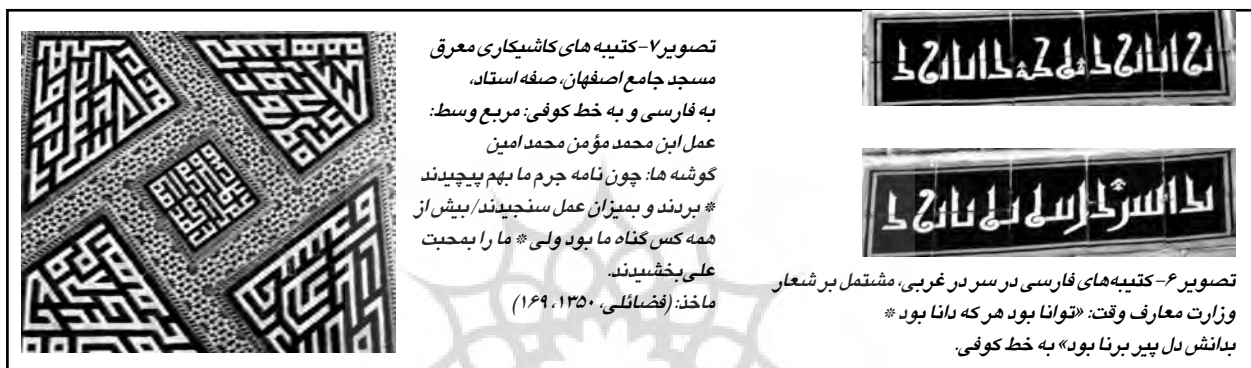
ج) کتیبه‌های اطراف صحن

در چهار ایوان صحن کتیبه‌های کاشی گوناگونی دیده می‌شود مانند متن و قفنامه‌ی مختصر به خط نستعلیق، به قلم میرزا غلامرضا به رنگ سفید برزمینه‌ی لاجوردی که با عبارت «عمل استاد مهدی و صادق کاشی...» پایان می‌یابد.

د) ایوان جنوبی و گنبدخانه (شبستان جنوبی)، گنبد، مناره‌ها و مدرس‌های آن:

* ذکر اسامی دو کاشیکار به نام‌های «غلامعلی شعرباغ بنا» و «مرتضی فرقانیان بنا» در بالای تاق‌های دو طرف ایوان جنوبی (قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴).

نکته‌ی جالب در کتیبه‌نگاری این بخش، استفاده از خط کوفی برای نگارش شعر فارسی است. توضیح آنکه در سال ۱۳۱۶ شمسی، در دو طرف در ورودی مدرسه عالی سپهسالار یا ناصری تهران، بیت: «توانا بود هر که دانا بود * ز دانش دل پیر برنا بود» که شعار وزارت معارف وقت بوده، به خط کوفی، کتیبه شده است (بیانی، ۱۳۴۲، ۷۶۵). در حالی که کتیبه‌های کوفی، معمولاً عربی بوده‌اند و برای نگارش عبارت‌های فارسی، به ندرت استفاده شده‌اند. یک نمونه از این موارد، ابیات فارسی به کار رفته در بنایی متعلق به قرن پنجم هجری در غزنه (شیمل، ۱۳۸۰، ۱۸) و نمونه‌ی دیگر به صورت کاشیکاری معرق، در مسجد جامع اصفهان، صفه‌ی استاد است (تصویر ۷) (فضائلی، ۱۳۵۰، ۱۶۹).

ب) کتیبه‌های هشتی غربی:

* در قسمت داخل ایوان، دو کتیبه کاشی به خط ثلث برزمینه‌ی آبی مبنی بر: «عجلوا بالصلوه قبل الفوت» و «عجلوا بالتَّوبه قبل الموت محرم ۱۳۴۵» (تصویر ۹).

* کتیبه‌ی کاشی به صورت برجسته و به خط ثلث در سمت راست داخل ایوان به این شرح: «قال الله تعالی اتل ما اوحی الیک الله اکبر [سوره عنکبوت: آیه ۴۵] حرره ابوالقاسم مستوفی المدرسه عفی الله عنه ۱۳۴۶ هـ» که در سمت دیگر تکرار شده است (تصویر ۱۰).

* در بالای ایوان به خط نستعلیق، آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی نور به این شرح: «الله نور السموات و الارض»

* احادیثی از رسول اکرم در فضیلت نماز به خط ثلث سفید برزمینه‌ی لاجوردی مبنی بر:

هشتی غربی که با دو راهرو به صحن، متصل می‌گردد دارای کتیبه‌های کاشی نستعلیق و به تاریخ ۱۲۹۸ هـ.ق. است که در پشت سردر ایوان غربی به این شرح قرار گرفته‌اند:

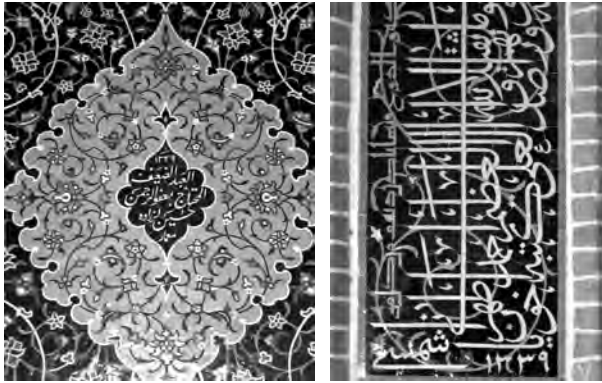
* کتیبه‌ای مربوط به احمد علیخان به این شرح: «بُحَسَن مراقبت مقرب الخاقان احمد علیخان سرتیپ انجام یافت» (تصویر ۸).

* کتیبه‌ای دیگر با همین مضمون: «حسب الامر سپهسالار اعظم و بسعی و اهتمام مقرب الخاقان احمد علیخان سرهنگ سنه ۱۲۹۸» (تصویر ۸).

* کتیبه‌ای دیگر در راهرو سمت چپ هشتی مبنی بر: «بفرمایش عالیجاه احمد علیخان و اهتمام عالیجاه امیر الحاج حاجی ابوالحسن معمار خاصه عمل کارخانه استاد علی اکبر ۱۲۹۸» (تصویر ۸).

تصویر ۸- برخی کتیبه‌های هشتی غربی.

تصویر ۱۲ - بخشی از تزیینات محراب و استادکاران بخش مدرس (استادان اخویان طهرانی و لرزاده).

گنبد عظیم و گلدسته‌ها را ناصرالدین‌شاه ابتدا قصد داشت طلاپوش کند ولی بعد، از این کار منصرف شد (نوربخش، ۱۳۸۰) و آنها را با کاشی‌هایی به رنگ‌های مختلف، مانند نخودی، زرد، لاجوردی و فیروزه‌ای پوشاند.

* در اطراف گنبد، کتیبه‌های کاشی شامل «الله اکبر و شهادتین» دیده می‌شود (صراف زادگان، ۱۳۸۰).

* در داخل ساقه‌ی گنبد شبستان، با خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی، «آیه‌الکرسی» (سوره بقره، آیات ۲۵۵-۲۵۷) و در جای جای بخش جنوبی، با خط کوفی مشکی بر زمینه‌ی زرد: اسامی مقدس «الله، محمد، علی و ...» نوشته شده است.

* آخرین تعمیرات بنا، طبق کتیبه‌ی زیر گنبد، «در سال ۱۳۷۷ شمسی و در زمان آیت‌الله امامی کاشانی» انجام شده است.

در سردر و درودی مدرس جنوب شرقی نیز به خط نستعلیق، سوره‌ی «قدر» به شکل دو تکه، بر بالای دو مدرس این بخش (شرقی و غربی) با امضای «الحقیر غلام رضا» نوشته شده است.

* زیر و داخل گنبد مدرس جنوب شرقی نیز مزین به آیاتی از سوره‌ی فتح: «إنا فتحنا لک فتحاً مبیناً...»، به صورت کتیبه‌ی کاشی به خط کوفی مشکی و سفید برزمینه‌ی زرد است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳ - کتیبه‌های داخل مدرس های جنوبی.

کتیبه‌های چهارگانه‌ی گلدسته‌های این قسمت، به شرح زیر است: به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی:

آیات ۴۱ و ۴۲ سوره‌ی احزاب: «قال الله تبارک و تعالی» یا ایها الذین آمنوا انکروا بکره و اصیلا»

آیه‌ی ۳۶ سوره‌ی نور: «فی بیوت ان الله ان ترفع و ... و الاصل» به خط استاد زرین خط (۱۳۴۵)

«تَوَكَّلْتُ عَلَىٰ حَى الَّذی کبیره تکبیرا» [اندکی مشابه آیه‌ی ۵۸ و ۲ سوره‌ی فرقان] (تصویر ۱۴).

«بسم الله الرحمن الرحيم قال رسول الله صلى الله عليه و على اله الصلوه قربان كل تقى ۳ عمل محمود و محمد۳»

* «بسم الله الرحمن الرحيم قال رسول الله صلى الله عليه و على اله الصلوه معراج المؤمن» نمقه ۴ ابوالقاسم» (تصویر ۱۱).

* در ازاره‌های سنگی ایوان، کتیبه‌ای به خط نستعلیق مبنی بر: «عمل عبدالله قزوینی حجار ۱۳۰۳ و عمل عمو غلامحسین حجار ۱۳۰۳» (همان).

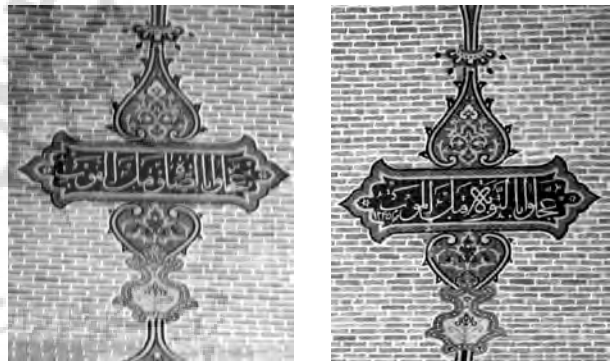
* در قسمتی از ازاره ایوان جنوبی نیز عبارت: «بسعی و اهتمام جناب آقای مدیرالسادات انجام پذیرفت رمضان ۱۳۴۶» و در زیر آن «عمل علی محمد» آمده است.

* در بالای محراب کتیبه‌ی کاشی به خط ثلث مشکی بر زمینه‌ی زرد، شامل آیه ۷۹ سوره‌ی اسراء:

«قال الله تعالى و من الیل فتهجد به نافله لک عسی مقاما محمودا» به تاریخ ۱۴۰۰ هجری

* اطراف محراب (بخش فخری) کتیبه‌های کاشی برزمینه‌ی لاجوردی، شامل "آیات سوره‌ی انسان" با تلفیق خط ثلث و محقق سفید و نیز "سوره‌ی قدر" با خط کوفی زردرنگ، به خط «احمد اخویان طهرانی ۱۳۳۹ شمسی» (تصویر ۱۲).

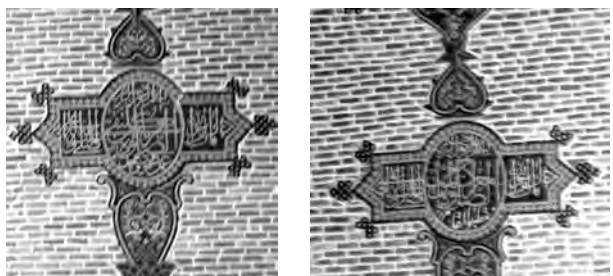
* در ترنج وسط محراب، عبارت: «۱۳۳۹ العبد الضعیف المحتاج بعفو الرحمن حسین لرزاده معمار» (تصویر ۱۲).

تصویر ۹ - احادیث داخل ایوان جنوبی: «عجلوا بالتوبه قبل الموت» و «عجلوا بالصلوه قبل الفوت».

تصویر ۱۰ - بخشی از کتیبه‌های ایوان جنوبی: سوره عنکبوت، آیه ۴۵، خط ابوالقاسم مستوفی، ۱۳۳۶.

تصویر ۱۱ - کتیبه‌های مدرس های جنوبی: مشتمل بر احادیث: «الصلوه معراج المؤمن» و «الصلوه قربان كل تقى».

۲۶ و ۲۷ سوره‌ی آل عمران: «قال الله تعالى شانہ "قل اللهم مالک المُلک تَوَلَّجَ اللَّیْلَ فِی النَّهَارِ وَ تَوَلَّجَ النَّهَارَ فِی اللَّیْلِ وَ تَرَزَّقَ مَنْ تَشَاءُ بَغَیْرِ حِسَابٍ"»

در داخل ایوان: اسماء حسناى الهی و پنج تن آل عبا، به خط کوفی معقلی در چند ترنج و در جهات مختلف، به صورت مکرر و با رنگ‌های مشکی برزمینه‌ی سفید یا زرد (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶- ترنج‌ها و کتیبه‌های داخل ایوان شمالی و نیز کتیبه‌ها و تزیینات یکی از گلدسته‌های آن.

در داخل ایوان و بالای آن: آیات سوره‌ی بینه به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی، به شرح زیر:
در سمت راست: «بسم الله الرحمن الرحيم لم یکن الذین..... کتب قیمه» (آیات ۱-۳).

در سمت روبرو: «و ما تفرق الذین..... اولئک هم خیر البریّه» (آیات ۴-۷)

در سمت چپ: «جزاء هم عند ربهم..... لمن خشى ربّه» [آیه ۸] کتبه محمّد ابراهیم الطهرانی الشّهر بمرزا عمو» (تصویر ۱۷).

اطراف ساعت بالای ایوان شمالی، با کاشی‌های الوان تزیین شده و مناره‌های این بخش نیز به شکل دوقلو است که با کتیبه‌هایی شامل اسماء مبارکه‌ی «یا الله، یا محمد و یا علی» با خط مشکی کوفی برزمینه‌ی زرد یا سفید نگاشته شده است.

تصویر ۱۷- بخشی از آیات سوره‌ی بینه و نام خطاط.

به خط کوفی مشکی برزمینه‌ی زرد: اسامی «محمد» و «علی». مناره‌های ایوان جنوبی، علاوه بر نقش مأذنه، برای جلوگیری از رانش تاق ایوان جنوبی نیز بنا شده است (نوربخش، ۱۳۸۰).

تصویر ۱۴- تعدادی از کتیبه‌های گلدسته‌های جنوبی.

در مناره‌ی شرقی ایوان: سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸: «قال الله تبارک و تعالی <انما یعمر المساجد... من المّهتدین>، سنه ۱۳۰۲ الفقییر میرزا عمو» به خط نستعلیق.

در قسمت ازاره: «عمل سید محمد حجار».

در مناره‌ی غرب ایوان: عبارت «اهتمام احمد علی خان سرتیپ» به سال ۱۳۰۲ اثر میرزا عمو و به خط نستعلیق.

سوره‌ی احزاب آیه‌ی ۴۰ که دوبار تکرار شده است.

در بخش مناره‌های مدرس‌ها: قال الله تعالی «ماکان محمد... شیئی علیما» به خط نستعلیق میرزا غلامرضا.

کتیبه‌ای فرو ریخته در مناره‌ی مدرس شرقی، به خط نستعلیق استاد زرین خط، به تاریخ ۱۳۴۵، احتمالاً آیه‌ی ۱۶ سوره‌ی عنکبوت. بر دیواره‌های مدرس شرقی: تسبیحات اربعه به خط کوفی بنایی (معقلی).

در سمت چپ ورودی مدرس شرقی: «عمل استاد غفار فروغی ۱۳۰۶» و «عمل استاد مهدی و استاد محمد صادق کاشانی» (قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴) (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵- امضاء استادان مهدی و محمد صادق کاشانی.

ه) ایوان شمالی

در طرفین ایوان شمالی، دو مناره و بین آنها و بالای ایوان، برج ساعت قرار دارد، که مزین به کتیبه‌های زیر است:

در بالای ایوان به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی لاجوردی: آیات

(و) ایوان شرقی

کتیبه‌های این ایوان که اندکی از سطح زمین نیز بالاتر است، بدین شرح است:

کتیبه‌ی نستعلیق سرتاسری داخل ایوان که به شرح زیر به خط سفید برزمینه‌ی لاجوردی و به قلم حسن زرین خط نگاشته و از جنوب به شمال ایوان کشیده شده است:

* «چون انسان بدین درجه رسد که بر مراتب کائنات بنحو کلی واقف شود و بعد از آن میان او و معبود حجابی حاصل نیاید و این رتبه‌ی اعلی و سعادت اقصی باشد که نوع مردم را میسر است» خط زرین خط ۱۳۱۵ کاشی‌سازی خاک‌نگار مقدم (تصویر ۱۸).

کتیبه‌ی خارجی بالای سردر ایوان هم، اثر میرزا غلامرضا اصفهانی، به خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی آبی است:

* «بسم الله الرحمن الرحيم انا فتحنا لك فتحاً مبيناً، ليغفر لك الله و لله جنود السماوات و الارض و كان الله عليماً حكيماً» (فتح، آیات ۱ تا ۴)

دو کتیبه‌ی کوچک نیز در داخل ایوان با خط نستعلیق سفید برزمینه‌ی مشکی و فیروزه‌ای همراه با گل‌های زرد و قرمز بر دیواره‌ی شرقی ایوان و طرفین ورودی غربی شبستان زمستانی، نقش بسته است:

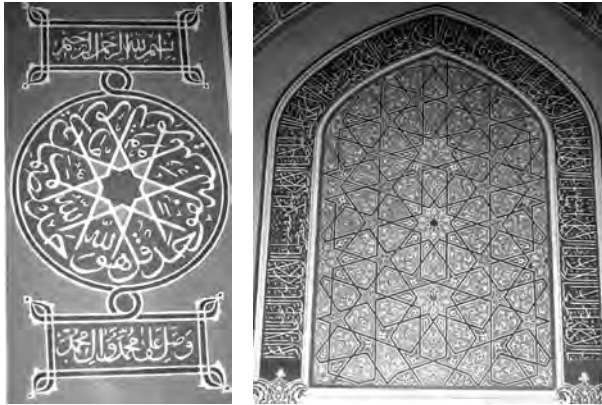
* «بطراحی مقرب الخاقان حاجی ابوالحسن معمار باشی» و «به اهتمام مقرب الخاقان احمد علیخان سرتیپ اتمام پذیرفت» (تصویر ۱۹).

* در سمت ورودی شرقی بنا نیز کتیبه‌هایی از اسماء الهی و ائمه به چشم می‌خورد.

* در قسمت محراب: اسماء خداوند (الله) و نیز در بعضی جاها اسامی امامان (به خط ثلث).

* در اطراف: سوره‌های کوچک قرآن. مانند «توحید» و «ضحی» (به خط ثلث).

* در اطراف تاقنماها: سوره‌ی «الرَّحْمَن» (به خط ثلث) (تصویر ۲۰).

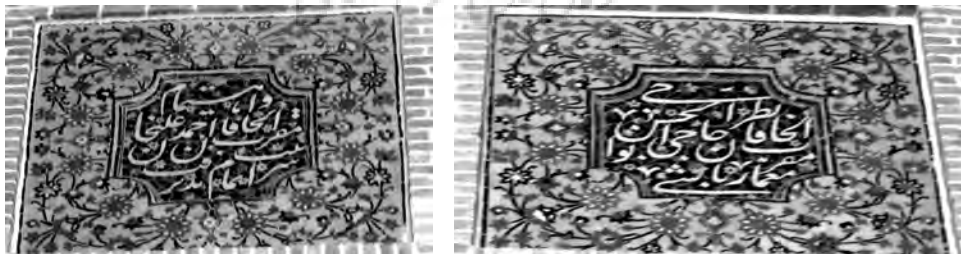
تصویر ۲۰ - بخش‌هایی از سوره‌ی الرحمن، همچنین سوره‌ی توحید همراه با صلوات بر پیامبر و اهل بیتش.

* یک قاب کتیبه نیز در نزدیکی محراب به صورت گچ‌بری با نوشته‌هایی به شرح زیر وجود دارد (تصویر ۲۱، راست):

قاب مرکزی: شروع با عبارت «هُوَ الصَّانِعُ الْحَلِيمُ»، به خط ثلث
ادامه‌ی قاب مرکزی: نوشته‌هایی به خط نستعلیق، به این شرح:

تصویر ۱۸ - کتیبه‌ی ایوان شرقی به زبان فارسی همراه با تاریخ.

تصویر ۱۹ - بخشی از تزیینات داخل ایوان، نام معمار و بانی این بخش.

«هنر چون شیر بگرفتم ز پستان هنوزم طفل راه این دبستان هزار و سیصد و پنجاه شمسی نمودم طرح این زیبا شبستان. العبد الضعیف حسین لرزاده معمار اسامی هنرمندانی که در این کارگاه شرکت داشته به یاد بود تاریخی نام برده می‌شوند.

(ز) مسجد چهل ستون (شبستان زمستانی)

مسجد چهلستون یا شبستان زمستانی دارای ۴۴ ستون (۴×۱۱) است. فضای این قسمت، یادآور تالارهای ستوندار قبل از اسلام مانند آپادانا و مسجد وکیل شیراز در دوران اسلامی است. کتیبه‌های این بخش عبارتند از:

تصویر ۲۳- ایوان غربی، اسامی پیامبر (ص) و امام علی (ع).

* بر دیوارهای داخلی ایوان غربی، در چهار بخش، حدود سی بیت شعر از سنایی در فضیلت و مدح علم و دانش به خط نستعلیق موجود است که تعدادی از ابیات آن در اینجا آورده می‌شود:

نیست از بهر آسمان ازل	نردبان پایه به ز علم و عمل ^۶
علم سوی در اله بَرَد	نه سوی ملک و مال و ماه بَرَد
هرکرا علم نیست، گمراه است	دست او زانسرای کوتاه است
حجت ایزد نیست در گردن	خواندن علم و کار ناکردن
تا تو در علم با عمل نرسی	عالمی فاضلی ولی نه کسی
مرد را چون هنر چه باشد کم	چه ز اهل عرب چه ز اهل عجم
روح با علم و عقل داند زیست	روح را پارسی و تازی کیست
از پی دین و شغل پردازی	هیچ در بسته نیست در تازی

(تصویر ۲۴).

تصویر ۲۴- اشعار فارسی ایوان غربی از سنایی در فضیلت علم.

ط) بخش بهار خواب

شش بهار خواب در شرق، غرب و شمال مجموعه وجود دارد که آنها نیز دارای کتیبه‌های به شرح زیرند:

۱) بخش شرقی

* در این قسمت، اسامی متبرکه‌های «محمد و علی» و سوره‌ی «توحید» در درون ترنج‌هایی به خط کوفی معقلی مشکی برزمینه‌ی زرد یا سفید نگاشته شده است. در ضمن نام‌های «محمد» و «علی» به صورت مکرر چهارتایی ارابه گردیده است. نکته‌ی جالب توجه در این بخش، هماهنگی خطوط کوفی و نستعلیق با یکدیگر است.

حاج محمد معمار کاشانی، حاج حسین خوانین شیرازی، حاج حسین شکل آبادی، حاج محمد شعر باف، علی میرزا گلپایگانی، خلیل رفیع گیلانی، حسین گرایش نژاد، یزدان قلی غلامی، میرزای زمانی، اسدالله زنوزی، حاج علی کارگرنوین، محمد کارگر نوین»

نوار حاشیه: «سوره‌ی ضحی»، به خط ثلث

* کتیبه‌ی کوچکی نیز در قسمت شمالی شبستان نگاشته شده که بیشتر آن محو شده، اما عبارت «هوالشافی» و تاریخ «۱۳۵۰ شمسی»، به خط نستعلیق همچنان باقی مانده است.

* در قسمت فخری محراب (اطراف)، «سوره‌ی جمعه» به خط ثلث، به سال ۱۳۹۰ ق.، در سمت راست: «م فروغی» و در سمت چپ، «لرزاده» نوشته شده است (قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴).

* در قسمت نورگیر: اسماء الهی مانند «الله» و «واسع» و همچنین «سوره‌ی شمس» به خط ثلث سفید برزمینه‌ی خاکستری و قهوه‌ای در «سنه ۱۳۵۰ شمسی / ۱۳۹۱ قمری» نوشته شده است (تصویر ۲۱، چپ).

تصویر ۲۱- بالا: نورگیر: سوره‌ی

شمس، مورخ به سنه‌ی ۱۳۵۰ شمسی / ۱۳۹۱ قمری.

رو به رو: قاب نزدیک محراب: در حاشیه، «سوره‌ی ضحی» به خط ثلث؛ و در وسط، اسامی استادکاران مربوط، مورخ به سال ۱۳۵۰ شمسی، به خط نستعلیق.

ح) ایوان غربی

* در بالای سردر ایوان، سوره‌ی نصر^۷ و همچنین، آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی توبه: «انما یعمر المساجد الله من آمن بالله... اولئک ان یکون من المهدتین» سنه ۱۳۴۶» به خط نستعلیق سفید بر کاشی آبی، کتیبه شده است (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲- تزیینات و کتیبه‌های نستعلیق ایوان غربی: سوره‌ی نصر و توبه: ۱۸.

* کتیبه‌ی دیگری هم بر آزاره سنگی ایوان در مورد سعی و اهتمام احمد علیخان سرتیپ به سنه ۱۳۰۱ به چشم می‌خورد.

* در ترنج‌هایی با خط کوفی معقلی (بنایی) سیاه برزمینه‌ی زرد که رنگ شاخص در کاشی‌های دوره قاجاریه است، اسامی «علی و محمد» نگاشته شده است (تصویر ۲۳).

تصویر ۲۶ - بخشی از تزیینات بهار خواب شمالی.

۲) بخش غربی

* در این بخش نیز ترنج‌هایی با خط بنایی (معقلی)، شامل چهار (محمد)، به رنگ مشکی برزمینه‌ی زرد و چهار «علی» و نیز سوره‌ی «کوثر» به رنگ مشکی برزمینه‌ی سفید دیده می‌شود. نکته‌ی مهم در اینجا، ثبت دو تاریخ ۱۳۰۱ و ۱۳۱۱ به ترتیب در سمت راست و چپ است (قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴) (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵ - کتیبه‌های بهار خواب کنار ده‌های ایوان غربی.

(سپهسالار) دخیل بوده‌اند. این امر از لحاظ تاریخ هنر و معماری ایرانی و اسلامی، بخصوص در دوره‌ی متأخر، فوق‌العاده مهم است. در بین خوشنویسان، اسم میرزا غلامرضا اصفهانی از دوره‌ی قاجار، بیش از بقیه‌ی نام‌ها دیده می‌شود و این نشانه‌ی استادی وی و در عین حال، اعتمادی است که بانیان این بنا به او داشته‌اند. در دوره‌ی پهلوی نیز اسامی استاد زرین‌خط و محمدابراهیم طهرانی (میرزاعمو) بیش از بقیه به چشم می‌خورد. استاد حسین لرزاده نیز از معمارانی است که علاوه بر معماری، در خوشنویسی بنا هم فعالیت داشته‌است. به‌طور کلی در هر دوره، اکابر زمان، در برپایی و حفظ این مجموعه شرکت داشته‌اند. در جدول ذیل، نام این بزرگان که بعضی از آنها دارای تخصص‌های مختلف بوده‌اند، به تفکیک رشته و تخصصشان استخراج و درج شده‌است.

۳) بخش شمالی

در این بخش در داخل ترنج‌هایی، «الله» به خط کوفی سفید برزمینه‌ی سیاه و سیاه برزمینه‌ی سفید، «محمد» به شکل چهارتایی به خط کوفی سیاه برزمینه‌ی زرد، دو «محمد» و دو «علی» به خط سیاه برزمینه‌ی زرد یا سفید نوشته شده‌است (تصویر ۲۶).

تحلیل

از نتایج مهم این پژوهش، شناسایی تعداد زیادی از هنرمندان و استادکارانی است که در دوره‌های مختلف، به نحوی در ساخت، تکمیل و مرمت مجموعه‌ی مسجد - مدرسه‌ی شهید مطهری

جدول ۱- اسامی هنرمندان و اشخاص بانی و دخیل در مجموعه‌ی شهید مطهری (سپهسالار) بر اساس کتیبه‌ها.

خوشنویسان	استادان کاتبکار	معماران	حجاران	دیگر افراد (بازیرگر استاد لرزاده در سال ۱۳۵۰)	افراد بانی و دخیل
میرزا غلامرضا اصفهانی	استاد مهدی استاد محمد صادق کاشانی	حاجی ابوالحسن معماربانی (۱۲۹۸)	عبدالله قزوینی (۱۳۰۳)	حاج خلیفین خوانین شیرازی	میرزا حسین‌خان سپهسالار
عمادالکتاب	استاد طی‌اکبر (۱۲۹۸)	غلامعلی شعریاف بنا	عمو غلامحسین (۱۳۰۳)	حاج حسین شکل‌آبادی	ناصرالدین‌شاه
ابوالقاسم مستوفی (۱۳۴۶)	غلامعلی شعریاف بنا	مرتضی فرقانیان بنا	طی‌محمد	حاج محمد شعریاف	متیرالدوله پعیی‌خان (وزیر علیه)
احمد اخویان طهرانی (۱۳۳۹)	مرتضی فرقانیان بنا	حسین لرزاده‌ی معمار (۱۳۴۹ شمسی)	سید محمد حجار	طی‌میرزا گلپایگانی	احمد طی‌خان سرنگ / سرتیپ (۱۳۰۲ و ۱۲۹۸)
زرین‌خط (۱۳۴۵)	استاد غفار فروغی (۱۳۰۶)	جعفرخان کاتبی معمار		خلیل رفیع گیلانی	رضاخان
محمدابراهیم طهرانی (میرزاعمو)	محمود و محمد	حاج محمد معمار کاشانی		حسین گرایش‌نژاد	مدیر السادات (۱۳۴۴)
لرزاده	موسوی‌لزاده (۱۳۷۷ شمسی)			بزدان‌قلی غلامی	
م. فروغی (۱۳۹۰ ق)	خاک‌گذار مقدم			میرزای زمانی	آیت‌الله امامی کاشانی
				استاد زوزی	
				حاج علی کارگر نوین	
				محمد کارگر نوین	

نتیجه

جایی که چهار گلدسته از هشت گلدسته و نیز گنبد عظیم و دو مدرّس جنوب شرقی و جنوب غربی، در آنجا قرار دارد. دلیل اصلی این تمرکز، تجمع بیشتر مردم و نمازگزاران در این قسمت، بخصوص در فصول گرم سال است که متناسب با کاربرد آن، به شبستان تابستانی نیز موسوم شده است.

با آنکه کتیبه‌های مجموعه با خطوط مختلفی نوشته شده، اما قلم غالب، نستعلیق است که بیشتر با رنگ سفید بر زمینه‌ی لاجوردی و گاهی همراه با گل و بوته‌های سرخ، زرد، قرمز و فیروزه‌ای نگارش یافته است. در عین حال، کتیبه‌های کوفی و ثلث نیز اغلب با رنگ‌های مختلفی مانند مشکی بر زمینه‌ی زرد به کار رفته‌اند.

نکته‌ی جالب توجه، استفاده از خط کوفی برای نگارش اشعار فارسی در ورودی غربی مجموعه است، که امری نادر در آثار اسلامی است. در دوره‌ی پهلوی نیز بیشتر از خط ثلث استفاده شده که نمونه‌های فراوان آنها در جبهه‌ی جنوبی و شبستان زمستانی مجموعه دیده می‌شود. در شبستان زمستانی یا مسجد چهارستون، عمده کتیبه‌های ثلث دوره‌ی پهلوی با رنگ سفید بر زمینه‌ی خاکستری و به طور کلی زیر نظر مرحوم حسین لرزاده اجرا شده است.

به طور کلی کتیبه‌های مجموعه‌ی مسجد - مدرسه‌ی شهید مطهری (سپهسالار) در راستای کاربری بنا یعنی «مسجد و مدرسه» است؛ زیرا از یک طرف، به برخی از آیات و روایات و اسامی الهی که مرتبط با نماز و عبادت و تعمیر مساجد است، پرداخته و از طرف دیگر، علم و کتاب (کتاب قیمه) را مطرح نموده است.

به صورت جزئی مضامین کتیبه‌ها، شامل سوره و آیات قرآن کریم، احادیث پیامبر، اسماء الهی، نام‌های پیامبر اکرم و ائمه، اسامی بانیان و برخی از شخصیت‌های سیاسی، بویژه تعدادی از هنرمندان خوشنویس، کاشیکار، معمار و حجار، همراه با اشعار و ذکر «تاریخ» است، که در مستندسازی این میراث ارزشمند و سیر تحولات هنری و معماری و مرمت‌های مربوط به آن از اهمیت زیادی برخوردار است. از آنجا که هنرمندان مذکور در ایجاد بسیاری از دیگر آثار هنری و معماری دوره‌ی معاصر نیز نقش مؤثری داشته‌اند، مطالعه‌ی مستند مجموعه‌ی مسجد - مدرسه‌ی شهید مطهری، نتایج مفیدی در مطالعه‌ی تطبیقی هنر و معماری ایران، از عصر قاجار تا کنون خواهد داشت.

اغلب کتیبه‌ها، در جبهه‌ی جنوبی مجموعه متمرکز است؛ یعنی

پی‌نوشت‌ها

سنایی (۱۳۵۵/۲۵۳۵)، برگزیده‌ی حدیقه سنایی، به کوشش ناصر عاملی، کتابخانه‌ی طهوری، تهران.

شیمیل، آینه ماری (۱۳۸۰)، خوشنویسی اسلامی، ترجمه دکتر مهناز شایسته فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.

صراف‌زادگان، عبدالامیر (۱۳۸۰)، مقایسه رنگ و نقش کاشی صفوی و قاجار (مدرسه چهارباغ اصفهان و مدرسه عالی سپهسالار)، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده‌ی هنر، تهران.

فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۵۰)، اطلس خط، انجمن آثار ملی اصفهان، اصفهان. قره‌گزلو ثانی، عبدالله (۱۳۷۴)، بررسی و شناخت تزئینات معماری مذهبی در دوران قاجار تهران در مسجد و مدرسه سپهسالار، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، تهران.

مصطفوی، محمد تقی (۱۳۷۵)، آثار تاریخی طهران، نشر گروس و انجمن آثار و مفاخر، تهران.

نوربخش، مسعود (۱۳۸۰)، تهران به روایت تاریخ، ج ۲، تهران در نیم قرن سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، نشر علم، تهران.

نهج البلاغه (۱۳۸۰)، مترجم حسین انصاریان، ویراستار حسین استاد ولی، پیام آزادی، تهران.

۱ بعضی از نام‌های این بخش و نیز جدول هنرمندان، برگرفته از قره‌گزلو ثانی، ۱۳۷۴ است.

۲ البته این حدیث، منقول از حضرت علی (ع) می‌باشد (نهج البلاغه، ترجمه انصاریان، حکمت ۱۳۶، ۷۹۰).

۳ به نظر می‌رسد منظور «محمود بن محمد» می‌باشد.

۴ «تمغه»، واژه مجهول از مصدر «تمنیق» به معنی «توشتن» است.

۵ از آقای عمادالدین شیخ حکمایی که در خواندن کتیبه‌های تصویر ۱۱ و رایه مأخذ مربوط (نهج البلاغه) بذل محبت فرمودند، تشکر می‌نمایم.

۶ نک. برگزیده حدیقه ثنایی. با مقدمه و توضیح لغات. به کوشش ناصر عاملی. تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۵، (۲۵۳۵)، ۵.

فهرست منابع

بیانی، مهدی (۱۳۴۲)، خط، ایران‌شهر، ج ۱، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، صص ۷۵۷-۷۷۳.

ذاکرزاده، امیرحسین (۱۳۷۳)، سرگذشت طهران، چاپ اول، نشر قلم، تهران.

رئیس‌زاده، مهناز (۱۳۸۰)، اعجاز و ایجاز رنگ در فضاسازی مسجد ایرانی، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد افق آینده، ج ۱، دانشگاه هنر، صص ۳۹۵-۴۰۵.

سحاب، ابوالقاسم (۱۳۲۹)، تاریخ مدرسه عالی سپهسالار، طهران.